

Garagoýunly türkmenler

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Garagoýunly türkmenler GARAGOÝUNLY TÜRKMENLER

Hijri ýyl senesiniň sekizinji asyrynda türkmen kowumlary musulman döwletleriň arasynda ägirt uly, kuwwatly güýç bolup orta çykýar. Ol türkmen güýçleriniň biriniň ady taryhda garagoýunly türkmenler hem-de beýleki bolsa akgoýunly türkmenler ady bilen meşhurlyk gazandylar. «Akgoýunly» ýa-da «Garagoýunly» diýen adyň takyk nämeden galandygy barada göni bir zat aýtmak çetin. Käbir alymlar gara ýa-da ak goýun bu iki türkmen kowmunyň «totemi» bolan diýip aýtsalar, ençeme alymlar ony taýpalaryň saklaýan goýunlarynyň reňki bilen düşündirmek isleýärler. Garagoýunly türkmenler barada söz açsak, olar Wan kölüniň kenarynda ýaşapdyrlar.

Hijri hasabynda sekizinji asyrda garagoýunly türkmen Garamuhammet Ýörmenşi diýen türkmen, soltan Ahmet Jelaýyryň hyzmatynda bolan. Ol diýseň batyr we düşünjeli adam bolup, bu soltanlykda uly şöhrata ýetýär. (Diýmek, meşhur türkmen emiri Gara Ýusubyň kakasy Garamuhammet Ýörmenşi (Garaýörmenşi) bolan. Häzirki türkmen teke taýpasynda hem «Garaýörme» diýen tire bar. -Bellik A.Saryýew bilen J.Ataýewiňki.)

Onuň ogly Garaýusup ibn Garamuhammet Ýörmenşi ibn Baýram hem Jelaýyr hökümetiniň Azerbaýjan ýurdundaky häkimi eken. Taryhy maglumatlara görä, Emir Garaýusup diňe bir Azerbaýjanda däl, eýsem-de Ermenistanda hem hormatlanýan beýik hökümdar türkmen bolan.

Şol döwürde ýaşan geçen kawkazly sene ýazuwçysy Grigor Serens Hlatesi türkmen emiri Garaýusup barada: «Ol uzak wagtlyk parahatçylygy we adamkärçilikli şowlulyklary berkarar etdi. Onuň döwründe howp-hatar bolmady, arzançylyk boldy. Ogurlyk diýen zat düýbünden bolmady» diýip ýazýar.

Haçan-da agsak Demir (Teýmirleň -t.b.) Eýrana hemle eden pursatynda, soltan Ahmet Jelaýyr hem-de türkmen emiri Garaýusup ibn Garamuhammet Ýörmenşi dagy mejbury ýagdaýda

Osmanly patyşasy Ýyldyrym Baýezidiň huzuryna pena sorap barýarlar. Ýöne Ýyldyrym Baýezit hem agsak Demiriň goşuny bilen bolan garpyşykda şowsuzlyga uçransoň, soltan Ahmet Jelaýyr we türkmen emiri Garaýusup mejbury ýagdaýda Müsüre gidýärler.

Agsak Demir bolsa, olary yzyna bermegi talap edip Müsüriň mamlýuk soltanu Faraj ibn Borkuga ýüzlenýär. Ýöne agsak Demiriň 1405-nji ýylyň fewralynda (807-nji hijri ýyly) Hytaýa ýörişi wagtynda dünýäden gaýtmagy bilen soltan Ahmet Jelaýyr we türkmen emiri Garaýusup aman galýar.

Agsak Demir öläýmedik ýagdaýynda, Müsür patyşasynyň olary agsak Demiriň huzuryna ugratjakdygy ikuçsyzdy.

Soltan Ahmet Jelaýyr we emir Garaýusup gaýry ýurtlarda horluk çekip ýörkäler: «Eger ykbal oýanyp, Haktagala goldasa, türkmen emiri Garaýusup ~ külli Azerbaýjanyň soltany bolmaly. Günbatar Yraga, Eýranyň günorta-günbatar welaýatlaryny öz içine alýan ägirt uly zemine bolsa ~ Ahmet Jelaýyr soltanlyk etmeli» diýip, özara ylalaşýarlar.

Agsak Demiriň ölmegi olaryň hökmürowanlyk edýän ýerlerine gaýdyp gelmegine mümkinçilik döredýär.

Şeýlelikde, türkmen emiri Garaýusup ata-babasyndan miras galan mülki bolan ýere dolanýar hem-de 1406-njy ýylda Töwrizi basyp alyp, ondan bir ýyl geçenden soň bolsa, Gürjüstanyň patyşasy Georgiý VII-ni ýeňýär. Ahmet Jelaýyr bolsa, Müsürden gelen badyna (1405-nji ýyl) öz hökümdarlyk edýän ýeri Yraga ugrapdyr.

Aýtmaklaryna görä, Asman äleminde her kimiň öz ýyldyzy bar. «Şol ýyldyz haçan-da parlak ýyldyza öwrülse, ýerdäki eýesiniň eden işi rowaçlanyp başlaýar» diýip, gadymy sene ýazuwçylary ýazýarlar. Ynha, şol zaman emir Garaýusubyň hem asmandaky bagt ýyldyzy parlap başlaýar. Emir Garaýusubyň ykbaly entek ol şazada Ebabekiriň leşgeriniň garşysyna çykanda oýanýar.

Şazada Ebabekir, agsak Demiriň agtygy, Miranşanyň hem ogludyr. Şu ýerde Miranşanyň öz kakasy agsak Demir tarapyndan öz wagtynda günbatar Eýrana hökümdar edip bellendigini aýtmak gerek. Ol bir gün şikara çykýar hem-de atyndan ýykylyp, onuň kellesine şikes ýetýär. Netijede, birnäçe gün bihuş ýatan

Miran şa özüne gelyär. Ýöne bu bolan şowsuzlyk onuň ykbalyny çözen ekeni. Ol bendäň akyly üýtgap, diwana bolupdyr.

«Kimdir biri Fazlalla Reşideddiniň entek ýaş wagtynda ýewreý dinini kabul edip, özüniň bu hereketini pynhan saklandygyny töhmet edip, Miranşaha habar berýär. Miran şanyň hökümi bilen Fazlalla Reşideddiniň jesedi gabryndan çykarylýar hem-de ýewreýleriň gabrystanynda depin edilýär» diýip, Döwletşa Samarkandy özüniň «Tezkeresinde» habar berýär.

Onuň nökerleriniň birnäçesi ýene-de Kazy Töwrizini hem öldürýärler. Miran şa hatda öz aýalynda-da betgüman bolup başlaýar. Netijede, onuň aýaly Hanzada hanym Miranşanyň üstünden şikaýat etmek üçin ýaňyja Hindistana bolan ýörişden dolanyp gelen, agsak Demiriň ýanyna şikaýata barýar. Imperator Demir, günbatar Eýranda bolup geçýän wakalar hem-de Miran şanyň ýagdaýy barada öz gelniniň aýdanlaryny diňläp, ol tarapa ýedi ýyllyk ýörişe taýýarlanyp başlaýar. Ýöne gelni şikaýat bilen baransoň, ilkinji nobatda öz diwana ogly ~ Miran şany wezipesinden aýyrýar.

Osmanly soltany Soltan Baýezit bilen bolan çaknyşyk ýeňiş bilen tamamlanandan soň, agsak Demir göz görkezmek niýeti bilen külli Yragy, Şamy hem-de Anadolyny ýakyp-ýandyryp kül edýär, bigünä bendeleriň hunlaryndan zemin misli çaykanyp ýatan derýa öwrülýär. Ondan soň agsak Demir Samarkanda, yzyna döňýär. Sähne Miran şanyň ýerine bolsa, onuň ogly Mürze Omary hökümdar edip belleýär.

Miran şanyň beýleki bir ogly Ebubekir bolsa, Azerbaýjany basyp alýar. Doganynyň öz garamagyndaky ýurtda edýän hereketinden göwni galan Mürze Omar ol ýeri terk edip, Horasana tarap gaýdýar.

Şazada Ebubekir bolsa, ýeňiş bilen gylawlanansoň, türkmen emiri Garaýusup bilen uruşmak üçin onuň üstüne ýöriş guraýar. Ebubekir bu ýörişe öz ýany bilen diwana, sähne kakasy Miran şany hem alýar. Netijede, bu söweşde Miran şa öldürilýär we şazada Ebubekir bolsa ölümiň öýünde öz janyny zordan gutaryp gaçýar. Emma Garaýusup ondan soň Töwrizi basyp alýar hem-de

bütün Azerbaýjana öz hökümünü ýöredip başlaýar» diýip, «Ehsan-et-towarih Rumly» kitabynda habar berilýär. Bu waka hijri-kamary hasabynda 810-njy, milady hasabynda bolsa 1406-njy ýyl bolup geçipdir. Şondan üç ýyl geçensoň, ýagny, milady hasabynda 1410-njy (hijri-kamary hasabynda 813-nji) ýylda entek birmahal Müsürde horluk çekip ýören wagty emir Garaýusup türkmen bilen wadalaşan Ahmet Jelaýyr öz ähdini bozýar. Emir Garaýusup türkmeniň öz türkmenlerinden bolab Gara Osman akgoýunly bilen uruşmak üçin goşun çeken wagtynda, Ahmet Jelaýyr öz leşgeri bilen Töwriz şäherine kürsöp girýär. Ol zamanlar emir Garaýusup türkmeniň işi diýseň şowlaýardy. Ahmet Jelaýyr bolsa, islendik işe baş goşsa, edil ýyldyza ýörän ýaly bolýardy. Emir Garaýusup türkmen Ahmet Jelaýyryň hereketini eşidip, yzyna, Töwrize dolanýar. Ahmet Jelaýyryň goşuny çym-pytrak edilýär. Ahmet Jelaýyryň özi bolsa, Töwriziň baglarynyň birinde gizlenýär. Ýöne, ol türkmen söweşijileriniň deminden sypyp bilmeýär we türkmen şemşiri ony bölek-bölei edýär. Gepiň gysgasy, 1411-nji ýylda emir Garaýusup türkmen Bagdady basyp alýar. Soňra bolsa ýuwaşlyk bilen Eýranyň, Ermenistanyň, Yragyň territoriýalaryny öz içine alýan Garagoýunlylar döwletini döredýär.

Emir Garaýusup türkmeniň Azerbaýjana we günbatar Yraga hökmürowanlygy 10 ýyllap dowam edýär. Hijri-kamary hasabynda 823-nji ýyl agsak Demiriň ogly Şahruh Azerbaýjana öz leşgerini çekýär. Ýöne bu wakadan öň hem emir Garaýusup bilen Şahruhyň goşuny bir gezek garpyşyp görüpdirler.

Şol garpyşykdan soň, «gizlin dildüwşükligiň netijesinde, türkmen emiri Garaýusup mälum bolmadyk ýagdaýda ölýär» diýip, «Ehsan et-towarih» kitabynda habar berilýär. Netijede, Şahruh ilki Töwrizi alyp, soňra garagoýumly türkmenleriň asly mekany saýylýan Wan kölüne tarap leşger sürýär hem-de ol ýerden Horasana dolanýar. Şahruh soňra hijri-kamary ýyl senesinde 832-nji ýylda ikinji, 838-nji ýylda bolsa üçünji gezek Azerbaýjana ýöriş edýär hem-de garagoýunly türkmenleri gyrýar. Ýöne hemişe bolşy ýaly, soňky gezek hem Şahruhyň «men» diýen serdarlarynyň hiç biri garagoýunly türkmenleriň ýaşaýan ýerinde hökümdar bolup galmaga milt edip bilmeýärler.

Sebäbi, olar türkmenleriň şemşiriniň pidasy bolmakdan gorkýarlar. Hut şonuň üçin hem Şahruh garagoýunly türkmenleriň soran ýerlerine ýene-de Garaýusubyň ogly Jahanşany hökümdar edip bellemäge mejbur bolýar.

Emir Garaýusup türkmeniň ogly ~ Jahan şa, Şahruh ölenden soň hem ýene-de 22 ýyllap soltanlyk sürýär. Iň esasy zat bolsa, Şahruh ölenden soň, Jahan şa ýuwaş-ýuwaşdan agsak Demiriň höküm süren ýerlerini onuň nesilleriniň elinden basyp alýar. Hatda Jahan şanyň bir döwür günbatarda Wan kölünden, tä Hyrat şäherine çenli бүтін ýeri öz golastynda saklan wagtyňyň hem bolandygy barada mukaddes Kuddus (Ierusalim) şäherindäki mukaddes Ýakow diýip atlandyrylýan ermeni monastyrynda saklanýan golýazma şaýatlyk edýär.

Gynansak-da, taryhda türkmeniň handyr soltanlary näçe ýurtda hojaýynçylyk etseler-de, diňe bir beýleki bigäne milletden bolan hökümdarlar bilen däl, eýsem öz türkmen soltanlary bilen garpysyp gelipdirler.

Şeýle ýagdaýyň, elbetde, kesekiler tarapyndan olaryň birek-birege gižželenmegi netijesinde bolandygy indi köplere mälim. Türkmen soltanlarynyň bir baýdagyň aşagynda jemlenmekleri diňe bir Aziýa materigine däl eýsem-de Ýewropa hem howp döredýärdi. Jahanşa hem gepe gidop hijri-kamary ýyl senesinde 872-nji ýylda Uzyn Hasan akgoýunlynyň (ol hem türkmen soltany) kuwwatyny syndyrmak üçin onuň üstüne leşger çekýär. Bu söweşde Jahan şa öldürilýär. Netijede garagoýunly türkmenleriň soltanlygy synýar.

Şu ýerde Jahanşanyň şygyr ýazandygy barada hem belläp geçsek artykmaçlyk etmez. Ol şygryny «Hakyky» tahallusy bilen ýazypdyr. Şygyr diwanynyň bir nusgasyny, Hyrat şäherindäki beýik pirleriň biri, il içinde Möwlana Jamy ady bilen meşhur Nureddin Abdyrahman Jama sowgat ugradypdyr.

Garagoýunlylaryň soltanlygy zamanasynda olar ylma we edebiýata uly üns beripdirler. Bu barada olaryň döwründen miras galan ýazgylar şaýatlyk edýär.

Ýöne türkmenleriň bu soltanlygynyň bary-ýogy 60 ýyl töweregi (813-872-nji hijri-kamary ýyllar) dowam etmeginiň esasy sebäbi türkmen soltanlarynyň özara agzalalygydyr.

Ata SARYÝEW,
TDU-nyň professory.

Juma ATAÝEW,
gündogarşynas. Taryhy makalalar